

Homokszemek

Giovanni Giovannini:

A kovakőtől a szilíciumig.

A tömegkommunikációs eszköz története.

Püski, Bp., 1990.

A fejlett országokban egyre tisztábban rajzolódik ki az információs társadalom képe. Amikor az Egyesült Államok elnöke az Információs Országút elképzelését teszi választási programja egyik alapelemévé, amikor a vállalatok horizontálisan átstrukturálódnak a jobb információáramlás érdekében, amikor cégek felvásárlásánál többet érnek a birtokolt adatbázisok, mint a gépek vagy más eszközök, amikor a globális, közvetlen műsor-szórású műholdak az egész világnak képesek ugyanazt sugározni, és ezzel párhuzamosan helyi szinten a kábeltévék, rádiók egyre speciálisabb réteggközön-séget céloznak meg, amikor küszöbön áll a média, a számítógéphálózatok, a távközlés és a hivatali eszközök egységes rendszerbe olvadása (ez tulajdonképpen az említett Information Highway), amikor a nagy cégek milliokat fizetnek a szupermarketeknek csak azért, hogy azok a szemmagasságban levő, legjobban látható polcokra tegyék áruikat, amikor a gyerekek előbb használnak számítógépet, mintsem írni tudnának, amikor az ipari kémkedés egyre fontosabbá válik, amikor az amerikai hadsereg – az űrtechnológia, távközlés és komputeripar csúcstermékeit használva – azzal nyer háborút a világ egyik legnagyobb hadserege ellen, hogy szétverve annak kommunikációs láncát benuktatásra kényszeríti, amikor új lehetőségeket kap a közvetlen demokrácia az interaktív hálózatok révén, amikor a számítógéphálózatokon működő levelezési csoportok formájában újjáéled a levelezésen alapuló 17. századi „tudósok köztársasága”, amikor a német neonácik ugyan-ezen hálózatokon szervezik önmagukat, amikor a komputeres bűnözés egyre nagyobb problémát jelent, egyszóval amikor a világ az információ körül kezd fo-

rogni, akkor egyre erősebb lehet a meggyőződésünk, hogy ezúttal nem egyszerűen új technikai eszközök használatáról, valamiféle „harmadik ipari forradalomról” van szó, hanem új típusú társadalmi kapcsolatok létrejöttéről és dominánssá válásáról. Ezzel együtt új társadalmi választóvonalak jönnek létre az információhoz való hozzájutás és az azt kezelni tudás mentén. És ez nem csak a társadalom tagjai között, hanem világméretben is megjelenik: a fejlett és fejletlen ország közötti új mérce a társadalom informatizáltsága.

A történetírás nem a múltbeli tények objektív leírása *wie es eigentlich gewesen ist*, hanem sokkal inkább dialógus a múlt és a jelen között. A történész egyedi emberi lény. „Akárcsak a többi individuum, ő is társadalmi jelenség, egyszerre terméke és tudatos vagy öntudatlan szöcsöve annak a társadalomnak, melyben él, és mint ilyen foglalkozik a történeti múlt tényeivel.” (E. H. Carr: Mi a történelem? Bp., 1993. 33.) A tényeket a történész kelti életre, ő ad nekik jelentést; és természetesen az interpretációba saját magát – és ezzel együtt társadalmi környezetét is – beleviszi. Ez a múlt és jelen közötti párbeszéd kihat a történetírás témaválasztására is: „amíg legfőbb célnak az alkotmányos szabadság- és politikai jogok megszerveződése látszott, a történészek alkotmányjogi és politikai fogalmakkal próbálták értelmezni a múltat. Amikor az alkotmányjogi és a politikai célok helyére egyre inkább gazdasági és szociális célok léptek, a történészek ez utóbbi szempontok szerint kezdték értelmezni a múltat.” (Carr 118–119.) Alighanem ugyanez érvényes az újabb történeti irányzatokra a mentalitástörténettől a nők vagy az etnikai kisebbségek történetéig.

Ha őszintén bevalljuk, hogy a történész is ember, és a történelmi tanulmányok, könyvek nem csak a múlttól, de megírójának jelenéről is árulkodnak, akkor bátran előrejelezhetjük, hogy a füstös ipari társadalom helyébe lépő információ

társadalom új történeti irányzatokat fog életre hívni, amelyek az információáramlás, a kommunikáció történetének állomásait vizsgálják. Ugyanazokat a társadalmakat, amelyeknek eddig politikai, gazdasági és társadalmi történetét tanulmányozták, most új nézőpontból közelítik meg: milyen volt az egész társadalom és a benne levő közösségek információháztartása, kik álltak az információáramlás csomópontjainál, kiválasztván a legitim módon kommunikálható témákat és a megfelelő kommunikációs formákat, milyen kommunikációs csatornák voltak uralkodók, és milyen irányban áramlottak az információk stb. Természetesen az ilyen típusú történetírásnak megvan a maga előzménye, hiszen a sajtó- vagy az írástörténet (a kialakuló információközpontú történetírás sokat köszönhet például Hajnal Istvánnak) már régóta létezik. Ezek azonban általában más, politika- vagy társadalomtörténeti szempontot érvényesítettek, más tudományos paradigmába illeszkedtek. A kialakuló kommunikációtörténet új struktúrába fogja össze a már megismert tényeket is. Az irányzat formálódása a világon több helyütt elkezdődött, így Magyarországon is működik egy „történeti informatikai” kutatócsoport.

Ennek az új irányzatnak lehet egyik kutatási területe a kommunikációs eszközök története. Egyelőre azonban aligha kell új polcot vennie annak, aki össze akarja gyűjteni a magyarul kiadott kommunikációtörténeti munkákat. Aki pedig összefoglalást szeretne a könyvespolcára tenni ebből a témából, elég, ha kicsit odébb tolja könyveit: a Giovanni Giovannini által szerkesztett kötet a maga nemében az első, és ezidáig – sajnos – az utolsó is. A könyv előszava jelzi az összefoglaló igényt: a korunkban oly nagy szerepet játszó tömegkommunikáció életrajzát visszamenőleg is megírni, sőt, ha lehet, a (nyilvánvalóan sokat ígérő) jövőjét is megsejteni. A kötet alcíme azonban rögtön megadja a korlátokat is: egyrészt csak a *mass media*-ról esik szó, a többi kommunikációs eszköz kiesik látóköréből (bár a telefon vagy a számítógéphálózatok – ha érintőlegesen is, de – szerepel-

nek). Másfelől a könyv elsősorban az eszközök történetét kívánja végigkísérni, vagyis a kommunikáció három eleméből – küldő, üzenethordozó és befogadó – csak az információtovábbító technikák történetét tekinti át. A történelmet viszont valóban korlátok nélkül fogja fel (ahogy ez egy népszerűsítő könyvnél illik): az ember kialakulásától a közeljövőig. Erre utal a szellemes cím is: az ember őstörténete a kovakő jegyében kezdődött, és ma újra nagy jelentőséghez jut ez az anyag a szilíciumlapocskák, a chippek formájában.

Nagyon kevesen képesek megírni egy, a világtörténelmet bármilyen szempontból átfogó könyvet, ezért gyakori az a megoldás, hogy több szerző fog össze, és ki-ki azt a fejezetet készíti el, amihez ért. Ez a módszer azonban csak akkor eredményez egységes munkát, ha a szerkesztők erőteljesen koordinálják a közös munkát (ha egyáltalán van közös munka). Ez jelen esetben elmaradt: A kovakőtől a szilíciumig sokkal inkább tanulmánykötet (amelyben a szerkesztő szerepe a tanulmányok „összegyűjtésében” állt), mint olyan koherens könyv, amelyet egységes szerkezet, stílus és az egész munkán végigvonuló alap gondolatok jellemeznek. Az inkoherencia forrása lehet az is, hogy a szerzők képzettségük különböző, csak egyikük, Carlo Sartori foglalkozik tudományos munkával, de ő egyben médiamenedzser is. A szerzők egyébként mind olaszok, amiből csak egyetlen probléma fakad számunkra: a lábjegyzetek többnyire vagy olasz nyelvű, vagy olaszra fordított (pl. MacLuhan) munkákra utalnak. S mivel a magyar kiadó nem nyomozta vissza a világnyelveken elérhető szakirodalmat, az átlagos nyelvtudású olvasó a jegyzetapparátust használhatatlannak találja. A könyv szét-eső jellege miatt célszerű a fejezeteket egyenként ismertetnünk.

Az első tanulmány az első kommunikációs eszköz, az *írás* történetét mutatja be. A Barbara Giovannini által készített tanulmány a leghosszabb és egyben a legjobb írás e kötetben, ami aligha véletlen, hiszen az írástörténet kutatásának hosszú előtörténete van. (Ebből következik

azonban az is, hogy eredetét írni róla nagyon nehéz, – ez azonban egy összefoglaló mű esetében nem is követelmény.) Egyébként a témáról magyarul is jelentek meg népszerű összefoglalások, az utóbbi időben Kéki Béla és Georges Jean tollából. (Kéki Béla: Az írás története. Bp., több kiadás; Georges Jean: Az írás, az emberiség emlékezete. Bp., 1991.) A fejezet nagy érdeme, hogy nincs túlterhelve az átlagolvasó számára érdektelen technikai részletekkel, ennek ellenére megtudható belőle, hogy elődeink mire és hogyan írtak. A tanulmány jól megjeleníti a kezdetek két fontos tendenciáját: egyrészt az írás átalakulását a bonyolulttól (szóírás) az egyszerűbb (szótag- és fonetikus írás) felé, amelyet a másik társadalmi jellegzetesség akadályoz, az írnoki réteg különérdekeinek érvényesítése. Egészen a görögökig ugyanis a társadalom legfelsőbb és legalsóbb rétege analfabéta volt, így rá voltak utalva a magas társadalmi presztízsű írástudókra, akik megpróbálták a közigazgatás és a kulturális élet uraiként elfoglalt helyzetüket monopolizálni, méghozzá elsősorban az írás bonyolultságának fokozásával. Ily módon az írástudás mestersége az egyes családokon belül öröklődővé válhatott. A világtörténelmen – sok visszaeséssel ugyan, de – végighúzódó trend, a tudás demokratizálódása a görögöknél kezdődött, ahol a szabad polgárok többsége az egyszerű görög fonetikus írást megtanulta (bizonyíték erre a cserépszavazás intézménye). Am ez bármekkora hatást gyakorolt is a szellemi fejlődésre, az alapvetően szóbeli görög-római kultúrát nem változtatta meg, az írás egyszerű technikai eszköz maradt. A szóbeliség, a retorika szolgálatában „az ókoriak tudását inkább a hallás, semmint a látás uralja, még akkor is, amikor az írás teljesen polgárjogokat nyert az emberek tudatában” (41. o.).

Rómában már létezik a könyvhöz kapcsolódó intézményrendszer, a könyvkereskedelem, a könyvtár, a könyvpiac, és a persze a kultúrsznobizmus is. A korai középkorban azonban az írás szerepe háttérbe szorul, a kultúra az egyházi körök előjogává vált („laicus = illetteratus, cleri-

cus = letteratus” – miután Nagy Gergely megtiltotta, hogy írástudatlant pappá szenteljenek), a szóbeliség, a vox viva pedig, például jogi kérdésekben, fölénybe került az írásbeliséggel, a vox mortuaval szemben. A virágzó középkortól azonban Európa újra rátalált a tudás demokratizálódásának trendjére, ennek ábrázolásával záródik a fejezet. A tanulmány bemutatása végén nem hallgatható el az a bosszantó tény, hogy a fordítónak fogalma sincs az ókori történelem magyar terminológiájáról, másból aligha eredhetnek a névátírási hibák, mint Tolomeios (Ptolemaiosz helyett) vagy Szeleucidák (Szeleukidák helyett), amelyek a bevett magyar átírástól jelentősen eltérnek.

Nicoletta Castagni, a következő fejezet szerzője már nem ábrázolja a történelmi trendeket, de viszonylag megbízható szakmunkát írt a *nyomtatás* történetéről. Megismerhetjük a tanulmányból Gutenberg küzdelmes életútját, amelyet a források bizonytalansága miatt nehéz rekonstruálni. Ezután szó esik az ósnyomdászok széttrajzásáról Németországból Európa minden részébe. Szerzőnk – érthető okokból – elsősorban a könyvnyomtatás itáliai kezdeteiről ír: az első német nyomdászokról, Aldus Manutiusról, az első könyvkiadóról, aki vulgáris nyelvű kiadói programot indított (és ezzel kiszélesítette a könyvpiacot), és feltalálta például a lapszámozást. Ez az olasz központúság egyébként minden további tanulmányra érvényes, ami – lévén eredetileg olasz kiadvány – nem meglepő, de újabb adalék a magyar kiadó felelőségének (később részletezendő) problémájához.

Castagni bemutatja a könyvnyomtatás franciaországi központjait, Párizst és Lyont is, valamint I. Ferenc francia király intézkedéseit, amellyel létrejön a kiadói jelzés, a copyright és a köteles példány kötelezettsége. Rövid leírást találhatunk még a nyomtatás spanyolországi, angliai, balkáni és oroszországi elterjedéséről, de egy szót sem ejt Közép-Európáról (pedig talán a lengyel vagy a magyar könyvnyomtatás jelentősebb volt, mint a havasalföldi vagy a montenegrói).

A könyvnyomtatás volt az első teljesen ipari termelési folyamat Castagni szerint, ami árcsökkenést, és ezzel a könyv vagyontárgyból árucikké való átalakulását hozta magával. A korábbi időkhöz képest nagy mennyiségben születtek kiadványok, a fejezet szerzője Claphamet idézi: „egy 1453-ban, Konstantinápoly elestének évében született ember ötven éves korára nyolc millió könyv kinyomtatását érthette meg, és ez alighanem több volt, mint amennyit Európa összes másolója Konstantinápoly megalapítása óta elkészíthetett” (108. o.). A könyvkiadás fellendülésének kapcsolata a reneszánsz kulturális mozgalmával vitatott (Castagni tartózkodik is az állásfoglalástól), de a reformáció és az új tömegkommunikációs eszköz megjelenése közötti kölcsönös hatás nyilvánvaló, az eszköz és az üzenet itt egységet tudott alkotni. Ez volt az első alkalom, hogy tömegkommunikációs eszköz segítségével valaki (nevezetesen Luther, akinek száz tézise 800 kiadást ért meg latinul és különféle nemzeti nyelveken 1518 és 1521 között) egyöntetű és radikális hatást tudott gyakorolni Európa gondolkodására. Ezzel egy európai olvasóközönség is létrejött.

Sajnos a következő tanulmány színvonala nagyon alacsony. Pedig Carlo Lombardi témája, a *sajtó* története, szintén nem előzmények nélkül álló kutatási terület. Magyarul is kiterjedt szakirodalma van politika- és kultúrtörténeti szemzőből. (Pl. A magyar sajtó története I., 1705–1848; II. 1848–1892. Bp., 1979.; Bibliográfia: A magyar sajtótörténet változatott bibliográfiája, 1705–1945. Bp., 1972. Továbbá: Fülöp Géza összefoglaló munkái.) Lombardi írása meglehetősen zavaros szerkezetű, nem található benne semmiféle logikai ív, amely az egészet egybefogná; másfelől a tanulmány rengeteg olyan technikai részlettel telezsúfolt, amely az átlagember számára teljességgel felfoghatatlan (pl. a gépi papírgyártás részletei). Legalábbis ebben a formában: ugyanis a technikai eszközök összehasonlító ábrája, korabeli metszetek és egyéb szemléltetés sokat segítettek volna a technikatörténeti adalékok megértésében (ha már ez olyan fontos).

Az első újságok születéséről szóló alfejezet után a táviró és a telefon létrejöttét leíró alfejezetek lepik meg az olvasót (miért éppen ide kerültek? – ezek nemcsak a sajtóra hatottak). A tanulmány legnagyobb része a nyomda egymást követő technikáiról szól: gépi nyomósajtó, rotációs gép, sorszedőgép. Végül a 20. század második fele találmányainak, a fényszedés, az egyidejűleg több helyen nyomott lapok, szövegszerkesztés, a színes napilapok megjelenését tárgyalja a szerző, valamint ezek hatását: az elavult technológiához ragaszkodó szakszervezetek vereségét a lapkiadókkal szemben a Murdoch irányította ütközetben.

A tanulmány láthatóan a nagy sajtótörténeti összefoglalás (*Histoire Générale de la Presse Franvaise. Presses Universitaires de France. Paris, 1969.*) I. kötetéből készült, de azzal a nem lebecsülendő különbséggel, hogy a francia forrás logikus szerkezetű és érthető kiadvány. A fejezetet kronológiai táblázat zárja, amely kissé önkényesen sorolja fel a főbb eseményeket, és amúgy „A kommunikáció történetének nagy állomásai” nem túl szerény és főleg nem igazán pontos címet viseli.

A következő két, a *rádióról és a televízióról* szóló fejezetnek Carlo Sartori a szerzője. Ezek szerkezete logikus, stílusa olvasható. A kötetet tulajdonképpen ezért a két tanulmányért érte meg lefordítani, hiszen az elektronikus média történetének magyar nyelvű szakirodalma elég szegényes. (Főként a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadványai, pl. Lévai Béla: A rádió és a tv krónikája, 1945–1978. Bp., 1980; Juranszkij: A szovjet televízió rövid története; Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945. Szerk. Frank Tibor. Bp., 1975.) Sartori ügyesen illeszti bele a *rádió* történetét a gyors és nagy területet átfogó, távolsági kommunikáció történetébe, majd végigkalauzolja az olvasót a rádió helykeresésének útján. Eredetileg ugyanis – hasonlóan minden korábbi kommunikációs eszközhez, a füstjelektől a postagalambokig – a rádiót kétirányú üzenetküldésre akarták használni, és ilyen funkciójában a legfőbb problémának az

mutatkozott, hogy a közvetítések titkosága nem volt biztosítható. A katalizátort az I. világháború jelentette, mivel a felduzzadt háborús rádióipari kapacitásnak új terepet kerestek az Egyesült Államokban. Az eddigi amatőrök és kulturális intézmények által működtetett non-profit rádiók helyébe a sokaknak szóló kereskedelmi rádió lépett. A húszas évek folyamán ehhez három problémát kellett és sikerült megoldani: először is olcsó és egyszerű vevőkészüléket kellett gyártani, másodsor szabályozni kellett a kaotikus frekvenciaviszonyokat (ezt végezte el a Federal Radio Commission az 1927-es Radio Act értelmében), harmadszor pedig meg kellett szervezni a *sponzor* (a támogató) és a *broadcaster* (a műsoröző) közötti szoros kapcsolatot. Ez utóbbi a jellegzetes amerikai kereskedelmi modellben valósult meg: a három nagy hálózathoz (NBC /1926/, CBS /1928/, ABC /1943/) kapcsolódó helyi állomások adásidőjük egy részében a hálózattól kapott műsort közvetítik, amely színvonalas, minőségi programot és ezzel biztos hallgatottságot nyújt számukra, míg a többi időben a saját programjaik közvetítésével szabad programösszeállításra is lehetőségük van. Az anyaállomások a hálózat útján pedig úgy tudnak országosan reklámozni, hogy nem kell közvetlenül a rádióállomások tulajdonosaivá válniuk. Az ilyen kommercializált médiumban természetesen a műsorok elsősorban szórakoztató jellegűek, és a reklám, a támogató igényeinek megfelelőek. A rádió nyújtotta publicitás lehetőségeit a politika is hamar felismerte (hiszen egy tömegdemokráciában az elnökjelöltet ugyanúgy el kell adni, mint egy szappanmárkát), és Roosevelt ezt már a 30-as évektől profi módon ki is használta. (Lásd erről magyarul: David Halberstam: Mert övék a hatalom I. Bp., 1988.)

Európában két másik modell szerint szerveződött meg a rádiózás. Nagy-Britanniában (és nyomában a kontinensen is) a rádiózást mint kormánytól független nyilvános szolgáltatást fogták fel, és így a BBC közszolgálati intézményként működik máig, amely működésének feltételeit a kormányzatnak kötelessége

biztosítani, de a műsorokba nem szólhat bele. Ezzel szemben a náci Németországban és a Szovjetunióban a rádió az uralkodó hatalom propagandaszerveként funkcionált. Eme politikai behatás eredménye volt Németországban a néprádió-program, amely a vevőkészülék számát 2 millióról (1927) 11 millióra (1938) növelte. A II. világháború után a nemzetközi politikában is nagy szerepet kapott a rádió, hiszen a hidegháború nagy propagandacsatáit az éterben is megvívta; ez vezetett a Szabad Európa és a Szabadság Rádió létrejöttéhez. A rádiózás közszolgálati rendszere a hetvenes években alakult át – nem utolsósorban a transznacionális kalózádiók hatására – kétszintűvé, amely lehetővé tette a kereskedelmi és közösségi magánrádiók működését is.

Sartori a *televízióról* szóló fejezetet a hosszú előtörténet vázolásával kezdi. A képtovábbítás lehetősége már a 19. század közepétől mozgásba hozott néhány elmét, hogy aztán a kísérletek és kisebb-nagyobb találmányok sora a húszas évek végére elvezessen a kísérleti tévéadásokhoz. Az első nyilvános és rendszeres adás – Amerikát is megelőzve – Angliában kezdődött 1936-ban. Természetesen a tévé igazi karrierje csak a II. világháború után indult, amikor civilizációnk szerves részévé vált. Miután többszempontú és meggyőző magyarázatot ad arra a kérdésre, hogy miért olyan amerikanizált a televízió, szerzőnk bemutatja a tévérendszerek működését az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Japánban, Franciaországban és Németországban. Ebből kiderül, hogy a televíziók szerveződési módjai megegyeznek a rádiókéval, annak modelljeit vették át.

Végezetül Sartori kitér a televízió hatásaira is. A tévé a 20. század második felében a mindennapok szerves részévé vált, „mindenütt a televízióval élünk együtt”, ahogy az alfejezet címe mondja. A szabadidő egyre nagyobb részét teszi ki a tévézés, és ez a modern ember számára egyfajta „tele-valóságot” teremt. Ez megfordítja a megismerés útját, egy esemény akkor válik valóságossá számunkra, mondja Sartori, ha a tévében megjelenik. Mindez természetesen vezet

a „pseuodesemények” kialakulásához, olyan eseményekhez, amelyek a tévéközvetítés érdekében és általa jönnek létre.

Az Enrico Carità által írt utolsó tanulmány, amely a számítógépre alapozott új és lehetséges jövőbeni információs és kommunikációs rendszerekről szól, nem érdemel sok szót. Egyrészt mert nem történelmi tanulmány, másrészt pedig eredetileg 1988 körül íródott, és a benne foglaltak jórészt elavultak: ma már aligha esünk hanyatt például a szövegszerkesztés által nyújtott távlatok előtt. Ami az eredeti olasz kiadásban még harmatosan friss volt, Magyarországra érve – a téma jellegénél fogva – már megfonnyadt.

Végül, de korántsem utolsósorban ejtenünk kell néhány szót a kiadó elképesztő „teljesítményéről”. A Püski Kiadó hevenyészett, gondatlan munkát végzett. Úgy tűnik, nagyobb óvatosság és figyelem lett volna indokolt a kiadó részéről egy olyan kiadvány esetén, ami nem vág a profiljába, tehát – valószínűleg – nem

igazán ért hozzá. Ha készült volna errata (nem készült), akkor az valószínűleg önálló fejezetet képezne a kötet végén: hihetetlen mennyiségű sajtóhibába ütközik az olvasó. Ugyancsak meglepő tény az, hogy a könyvből egyszerűen hiányzik a fordító (fordítók?) neve, így a félrefordítások senkihez sem köthetők. Hiányzik a megjelenés évszáma is, bár ez a magyar könyvkiadások fel szokták tüntetni. A kötetben nincs copyright sem, ami a kiadás – finoman szólva – kalandos voltára enged következtetni.

Összességében azt kell mondanunk, hogy egy rosszul szerkesztett és hanyag módon kiadott könyvvel van dolgunk, amelyben azonban található néhány olyan rész, amely vagy jól sikerült összefoglaló jellege vagy Magyarországon hiánypótló volta miatt érdemessé teszi arra, hogy a kötetet végszükség esetén kézbe vegyük.

Soós Gábor